

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת בהר: נטיעה וחרישה בשמיטה לצורכי היישוב

בימיה הראשונים הגיעו למדינת ישראל עולים רבים, והיה צורך למצוא עבורם עבודה לפרנסתם. הפתרון התעסוקתי נמצא. באותה העת החלה 'קרן קיימת לישראל' בייעור אדמות המדינה, ולשם כך הועסקו רבים מהעולים בנטיעת עצים ברחבי המדינה הצעירה. פרנסת העולים וייעור אדמות המדינה הצעירה הם ערכים חשובים מאוד, אך העיתוי לכך העלה שאלה הלכתית מרתקת. מדובר היה בשנת תשי"ב, שהיא שנת השמיטה, בה נאסרו עבודות חקלאיות באדמת ארץ ישראל. כעת נשאלה השאלה, האם לצורך פרנסת העולים וייעור אדמות המדינה, ניתן לטעת עצים באדמת ארץ ישראל בשנת השמיטה?

לא רק שאלת פרנסת העם אל מול נטיעת עצים בשמיטה, עמדה בפני פוסקי ההלכה, אלא גם שאלת הביטחון ושמירת אדמות המדינה עמדה על הפרק בשנות השמיטה, כאשר השאלה היא אם ניתן לטעת עצים למטרת שמירת אדמות המדינה? לדוגמה: בשנת השמיטה תשפ"ב קיימה 'קרן קיימת לישראל' נטיעות בנגב, כשלטענתה מדובר היה על תפיסת קרקעות והפגנת משילות. נטיעות אלו עוררו גלי מחאה אלימים בנגב מצד הבודואים, בטענה שהקרקע בבעלות פרטית. האם היה מותר לטעת עצים בשנת השמיטה לשמירת אדמות המדינה?

בפרשת השבוע הצטוו ישראל על שנת השמיטה:

וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּהַר סִינַי לֵאמֹר: דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי תָבֹאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָנִי נֹתֵן לָכֶם וְשָׁבַתָּה הָאָרֶץ שְׁבֹת לַה': שֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע שְׂדֶךְ וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְמַר כְּרֶמֶד וְאָסַפְתָּ אֶת תְּבוּאָתָהּ: וּבְשָׁנָה הַשְּׁבִיעִית שְׁבֹת שְׁבֹתוֹן יִהְיֶה לָאָרֶץ שְׁבֹת לַה' שְׂדֶךְ לֹא תִזְרַע וְכְרֶמֶד לֹא תִזְמַר: אֶת סִפְיֵיחַ קִצְרֶךְ לֹא תִקְצֹר וְאֶת עֵבְרֵי נְזִירֶךְ לֹא תִבְצַר שְׁנַת שְׁבֹתוֹן יִהְיֶה לָאָרֶץ.¹

נטיעה בשמיטה

בפסוקים אלו נאסרו ארבע עבודות חקלאיות בשמיטה - זריעה וזמירה, קצירה ובצירה. נטיעת עצים לא נזכרה בדברי התורה, ולכן היא נאסרה מדברי חכמים.² בדברי הירושלמי³ מובאת דעת רבן שמעון בן גמליאל שהתיר בשמיטה לטעת עצי סרק שאינם עושים פירות. אמנם לא מצאנו דעת חכמים החולקים על ההיתר באופן מפורש, אך הרמב"ם⁴ לא קיבל את ההיתר של רבן שמעון בן גמליאל ואסר לטעת בשמיטה גם עצי סרק.

כעת התלבטו הפוסקים האם במקרה הצורך יהיה אפשר לשוב לדעת רבן שמעון בן גמליאל ולטעת עצי סרק בשמיטה, ואולי גם לדעת הרמב"ם שאסר לטעת עצי סרק בשמיטה יהיה מותר לטעת בעקבות צרכים מסוימים?

התלבטות זו התעוררה בשנת השמיטה תרנ"ו, כאשר מתיישבי חדרה התמודדו עם הביצות ומחלת המלריה, שפירושה הוא 'אוויר רע', שכן אז חשבו שהמחלה נגרמת מהאוויר הרע העולה מהביצות. לשם כך, נטעו המתישבים עצי אקליפטוס כדי לזכך ולטהר את האוויר, לייבש את הביצות ולסלק את יתושי האנופלס נושאי המלריה. כאמור, מדובר היה בשנת השמיטה בה נאסרו עבודות חקלאיות באדמת ארץ ישראל, והמתישבים עלו לירושלים לשאול את

¹ ויקרא (כה, א-ה).

² רמב"ם (הלי שמיטה פ"א ה"ד); ר"י קורקוס (שם); רדב"ז (שם ה"ה); סימן השולחן (הלי שביעית סימן כ ס"ק ד); מנחת חינוך (מצווה שכו אות א); שו"ת בית הלוי (ח"ג סימן א אות ג); אגלי טל (ביאורים זורע אות ב ס"ק ה); תורת הארץ (ח"א פ"ו אות לז). אמנם יש הסוברים שנטיעה אסורה מהתורה: ר"ש, (שביעית פ"א מ"א; שם פ"ב מ"ו); רש"י (שביעית פ"ב מ"ו).

³ ירושלמי (שביעית פ"ד ה"ד). בביאור ההיתר, ראו: רש"י (שביעית פ"ד ה"ד ד"ה נוטעין).

⁴ רמב"ם (הלי שמיטה פ"א ה"ה). תוקפו של איסור נטיעת עץ סרק נתון במחלוקת - יש הסוברים שהאיסור מהתורה: חזון איש (שביעית סימן יט ס"ק כ ד"ה ובתוס'); הרב בנימין זילבר (הלכות שביעית, סימן א כסא דוד ס"ק יט; ברית עולם, סימן א סעיף ו); שו"ת שבט הלוי (ח"ג סימן קנח). ויש הסוברים שהאיסור מדרבנן, שמא יטע עץ מאכל: ערוך השולחן (הלי שמיטה סימן יט סעיף ה); כרם ציון (ח"ד קונטרס ישועת הארץ סימן א הערה א).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

הרב משה יהושע יהודה לייב דיסקין⁵ האם למטרת זיכוך האוויר לבריאות המתיישבים מותר לטעת עצי סרק בשמיטה?

הרב דיסקין התלבט האם להתיר לטעת עצי סרק, שכן רבן שמעון בן גמליאל מתיר לטעת עצי סרק בשמיטה ואין מי שחולק עליו, אך הרמב"ם אסר לטעת עצי סרק בשמיטה, ויתכן ובמקרה הצורך למטרת בריאות המתיישבים יש להתיר אך ע"י גויים שיטעו את העצים. את תשובתו חתם במילים: 'וצריך עיון ויש להתיישב'. יתכן והוא הסתייג מההיתר לטעת עצי סרק בשמיטה למטרת זיכוך האוויר, משום שהתועלת מהנטיעה תהיה לאחר השמיטה, ולא מצאנו שמתירים דבר בשעת הדחק אא"כ התועלת תבוא מיד.⁶

בשנת השמיטה תר"ע, נשאל הראי"ה קוק⁷ אם מותר לטעת עצים בקרקעות הקופה הלאומית. לדבריו, מעיקר הדין היה מקום להתיר נטיעת עצי סרק ע"י יהודים לאחר היתר מכירת אדמת ארץ ישראל לגוי ('היתר מכירה'), משום שאיסור נטיעת עצי סרק היא מדרבנן ואפשר להקל במלאכה זו לאחר 'היתר מכירה'. אך הוא שולל זאת בטענה שישוד 'היתר המכירה' מבוסס על 'טובת היישוב', ולדבריו ההימנעות מנטיעת עצי סרק באדמות המדינה לא תביא לידי קלקול להתיישבות, ולכן יש לאסור נטיעה גם לאחר 'היתר מכירה'.⁸

הרב קוק היה מודע שהשערה זו של 'טובת היישוב' יכולה להשתנות, ולכן סיים את תשובתו בכך שאם יש מצב של הפסד כלכלי 'נורא מאוד' בביטול הנטיעות, יש להתיר לטעת ע"י גוי לאחר 'היתר מכירה'.⁹ עבור שיקול כלכלי התיר הרב קוק לטעת עצי סרק רק לאחר 'פרטי היתר מיוחדים', היינו ע"י גוי לאחר 'היתר מכירה', אך כשהמטרה בנטיעות היא שמירת אדמות המדינה מהשתלטות עוינת, התיר הרב קוק נטיעת עצי סרק ע"י יהודים לאחר 'היתר מכירה', כפי שהעיד חיים דוד פיקרש ממתיישבי חדרה שקיבלו הוראה לטעת עצי אקליפטוס בשמיטה כדי למנוע מהערבים לפלוש לאדמותיהם. הוא עלה עם אביו לירושלים, אל הרב קוק, שהתיר להם לטעת בעצמם לאחר 'היתר מכירה' משום יישוב ארץ ישראל.¹⁰ ממכלול דברי הראי"ה קוק ניתן ללמוד שהתייחס בחומרה לנטיעת עצי סרק אף שהאיסור מדרבנן, משום שהיא עבודת הקרקע,¹¹ אך במקרי קיצון של הפסד כלכלי גדול ושמירת אדמות המדינה, התיר נטיעת עצי סרק לאחר 'היתר מכירה'.

בשנת השמיטה תש"מ, התיר הרב הראשי לישראל הרב שלמה גורן¹² לטעת עצים ביחוד בשטחי יהודה, שומרון וחבל עזה, "שהנטיעה היא גם לצורך תפיסת בעלות יהודית על האדמה". את ההיתר הוא התנה בכך שבעת הנטיעה תיפרס חופה מעל מקום הנטיעה, בכך לא מדובר על 'שדה' הפתוח לאוויר השמים בו אסור לטעת,¹³ ולאחר-מכן אפשר להסירה ע"י אדם שלא עשה את מלאכת הנטיעה.¹⁴

כפי שראינו, פוסקים אלו לא התירו נטיעת עצי סרק בשמיטה באופן מוחלט, גם כאשר מדובר היה לצורך פרנסת המתיישבים ושמירת אדמות המדינה, אלא הם סייגו את ההיתר בצורות שונות, ע"י עוד פרטי תנאי היתר מיוחדים, כלשון הרב קוק.

⁵ שו"ת מהרי"ל דיסקין (פסקים סימן כז אות כד).

⁶ תורת השביעית (הלוי, עמוד לז).

⁷ שו"ת משפט כהן (סימן עא).

⁸ על עיקרון זה, שאין להתיר נטיעה לאחר 'היתר מכירה' משום שאינה צורך וטובת היישוב, חזר הראי"ה בשנים שונות במקרים שונים, ראו: אגרות הראי"ה (ח"ב עמוד נז-נח; ח"ד עמוד קעג); ניצני ארץ (ח"ו עמוד 39).

⁹ ראו: בצאת השנה (עמוד כח).

¹⁰ ליקוטי הראי"ה (ח"א עמוד 75).

¹¹ שבת הארץ (פ"א ה"ד תוספת שבת אות ב).

¹² תורת הארץ (עמוד קלח-קמג).

¹³ סימן השלחן (הלי שביעית סימן כ ס"ק נב); הראי"ה קוק (שבת הארץ, מבוא אות ג; שם פ"א ה"ג, במקום הפסד; השוו לשו"ת משפט כהן, סימן עג). החזון איש ערער על הכרעה זו משום שלדבריו שמיטה בזמן הזה עיקרה מהתורה, ראו: חזון איש (שביעית סימן כב ס"ק א ד"ה נראה; שם סימן כ ס"ק ד; השו"ב, שם סימן כ ס"ק ו ד"ה והזורע).

¹⁴ יתכן מחשש שאם הנוטע יסיר, הוא יעבור איסור נטיעה למפרע, ראו: חזון איש (שביעית סימן כב ס"ק א ד"ה ואף).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

חריגה היא פסיקתו של הרב נתן צבי פרידמן,¹⁵ שהתייחס לשאלה בה פתחנו, האם מותר לטעת עצי סרק באדמות הקרן הקיימת לישראל לצורך פרנסת העולים? לדבריו, יש להסתמך על דעת רבן שמעון בן גמליאל שהתיר לטעת עצי סרק בשמיטה, וכפי שראינו אין מי שחולק על דבריו באופן מפורש, וגם אם כן הרי שהלכה כמותו,¹⁶ ולכן בזמן הזה שתוקף השמיטה מדברי חכמים יש להתיר נטיעת עצי סרק לצורך פרנסת העולים. בהנחיות לשמיטה תשי"ב מאת 'חבר הרבנים של הפועל המזרחי' הובאה הוראה זו: "ייעור באדמות הקרן הקיימת לישראל מותרת לאלה שפרנסתם בכך".¹⁷ למרות זאת, פסיקה זו שהתירה לטעת עצי סרק בשמיטה ללא כל הסתייגות, לא התקבלה ע"י הפוסקים באותם הימים.¹⁸

חרישה בשמיטה

פעולה חקלאית נוספת שלא נזכרה בתורה באיסורי השמיטה היא מלאכת החרישה, בה נחלקו הפוסקים אם היא אסורה מהתורה או מדברי חכמים,¹⁹ וגם עימה התמודדו הפוסקים, כאשר על-הפרק עמדו צרכים שונים כדוגמת פרנסת העם והצורך ההתיישבותי בתפיסת אדמות.

אחד ההיתרים המרתקים של עבודה חקלאית בשמיטה הוא ההיתר של רבי ינאי. רבי ינאי ייסד בית-מדרש בעֶכְפָּרָה ליד צפת, שם שילבו תלמידיו בין לימוד לעבודה חקלאית.²⁰ רבי ינאי התיר לתלמידיו לחרוש ולזרוע בשמיטה 'משום ארנונא', שתהיה תבואה לפרוע את מס השלטון.²¹ הפרשנים התקשו, כיצד הותרו איסורי תורה 'משום ארנונא', והביאו שני הסברים. לפי ההסבר הראשון, תוקף השמיטה בזמן הזה מדרבנן, ובמקום הפסד ממון התירו לחרוש ולזרוע.²² ואכן, הפוסקים ביקשו ליישם ביאור זה במקרים בהם היה חשש להפסד כלכלי לתושבי הארץ בהיעדר חרישה וזריעה בשמיטה.²³

ההסבר השני הוא, אמנם משום הפסד ממון לא נתיר איסורי תורה, אלא ההיתר משום 'פיקוח נפש הוא, ששואל להם המלך מס ואין להם מה יפרענו ומתים בתפיסת המלך... משום חיי נפש'.²⁴ לכן הותרו חרישה וזריעה, אף שתוקף השמיטה מהתורה. מדברים אלו עולה שמותר לחרוש בשמיטה כשהיעדרה יביא ליחיי נפש'. ואכן, כאשר מתאר הרב דוד יהודה לייב זילברשטיין²⁵ את המצב הקשה ששרר בארץ ישראל בשנים תרי"ט עד לשנת תר"ל, הוא כותב שנשמעו אז טענות לביטולה של שנת השמיטה משום שהיעדר עבודות חקלאיות בשמיטה יגרום לסכנת נפשות לתושבי הארץ, ובמקרה כזה מן הראוי היה להתבסס על ההיתר לחרוש ולזרוע משום 'חיי נפש'.

¹⁵ נצר מטעי (סימן כח); התורה והמדינה (ח"ד עמוד קפא-קפד).

¹⁶ בבא מציעא (לח ע"ב).

¹⁷ התורה והמדינה (ח"ד עמוד קלט סעיף ה).

¹⁸ הרב בצמ"ח עוזיאל (התורה והמדינה, ח"ד עמוד קמא); השמיטה היובל ומוצות הקהל, עמוד 156; התורה והמדינה (ח"ט-ח"י עמוד אומר) (ח"ג או"ח סימן ל אות ו).

¹⁹ ראו: שבת הארץ (פ"א ה"ב אות ב).

²⁰ דורות הראשונים (ח"ב פ"ו, קלז ע"ב).

²¹ סנהדרין (כו ע"א); ירושלמי (שביעית פ"ד ה"ב).

²² רש"י (סנהדרין כו ע"א ד"ה פוקו); תוספות (שם ד"ה משרבו, בתירוץ ראשון; גיטין סב ע"א ד"ה אין עודרין, בתירוץ שלישי); תוספות הרא"ש (סנהדרין כו ע"א ד"ה פוקו), בתירוץ ראשון; יד רמ"ה (סנהדרין כו ע"א ד"ה פיסקא). יש שביארו כן ברמב"ם: ר"י קורקוס (הלי שמיטה פ"א הי"א); מרכבת המשנה (שם) בפירוש שג; אוצרות יוסף (ח"א אות כ; ח"ב אות ב); תורת השביעית (הלוי, עמוד קו).

²³ ראו: שו"ת המב"י (ח"ב סימן סד; ח"ג סימן מו); שו"ת מהרי"ט (ח"ב סימן נב); שו"ת מטה מנשה (סימן ד). בערב שמיטה תרל"ה התירו רבני ירושלים זריעה מחמת הפסדים כלכליים, ראו: שו"ת שערי רחמים (ח"א יו"ד סימן ד-ה); שו"ת מהרי"א אשכנזי (סימן מג). בשנת תרמ"א העלה הרב עקיבא יוסף שלזינגר אפשרות עבודות יהודים לפריעת מס, בהסתמך על שיטה זו, אך למעשה אסר, ראו: שו"ת רבי עקיבא יוסף (יו"ד ח"ב סימן רס).

²⁴ תוספות (סנהדרין כו ע"א ד"ה משרבו, בתירוץ שני; גיטין סב ע"א ד"ה אין עודרין, בתירוץ ראשון; פסקי תוספות, סנהדרין אות סב); ר"ן (סנהדרין כו ע"א); שם עד ע"א ד"ה אבל; תוספות הרא"ש (סנהדרין כו ע"א ד"ה פוקו) בתירוץ שני; פסקי רי"ד (סנהדרין כו ע"א). יש שביארו כן ברמב"ם: רדב"ז (הלי שמיטה פ"א הי"א); מרכבת המשנה (שם) בפירוש ראשון; רש"י (שביעית פ"ד ה"ב ד"ה ברם); ערוך לנר (סנהדרין כו ע"א ד"ה בתוס'); מהר"ם שיק (שם ד"ה בתוס'); שו"ת דברי מלכיאל (ח"א סימן כח אות ט); שו"ת משיב דבר (ח"ב סימן נו); פאת השלחן (הלי שביעית סימן כ ס"ק לב). ראו: אור החיים (ויקרא כה, ג) שמצא לשיטה זו רמז מהפוסקים.

²⁵ שבילי דוד (יו"ד ח"ב שמעתא ו כללי חובת קרקע אות יג, כט ע"א). ראו: שו"ת ציץ אליעזר (ח"ו סימן לב אות ח); הרב איתם הנקין (עבודות ומיתוסים בפולמוס השמיטה, עלוני ממרא 121 עמוד 54). לגגיטמציה של 'היתר המכירה' בנסיבות אלו, ראו: ספר השמיטה (עמוד קו); שנת השבע (עמוד קכג).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

שנים לאחר מכן, בשנת השמיטה תר"ע נשאל הראי"ה קוק²⁶ 'מאת הועד הנכבד בעקרון' אם מותר לחרוש למניעת השתלטות על האדמות? כיון שלא מדובר על צורכי פרנסה, לא התבסס הרב קוק על ההיתר של רבי ינאי, אלא טען שהחרישה שנאסרה מדרבנן היא כזו המכשירה את הקרקע לזריעה, לפיכך הוא התיר לחרוש ע"י גוי בשינוי ולא למטרת זריעה.

לקראת שנת שמיטה תרצ"ח שאלו מתיישבי 'מחנה ישראל' את החזון איש אם מותרות עבודות חקלאיות בשמיטה מחשש לתפיסת קרקעות ע"י הערבים, ולצורך הכנת קרקעות לזריעה בשמינית לשם פרנסה? החזון התלבט מאוד, וכתב: "אי-אפשר להכריע בלא קיבוץ חכמים יחד". למעשה לא התקבצו חכמים, והחזון איש נטל על עצמו את היתר החרישה אך הציב תנאים לקיומה, כגון שתיעשה בשינוי וע"י גוי או באופן שאין בה הכשרת הקרקע לזריעה, זמן החרישה לא יהיה במועד הרגיל והיא לא תהייה חרישת עומק. התנאי המרכזי להיתר שלו היה שיתכן וההימנעות מהחרישה תביא לסכנת חיים ובשל כך יש להתבסס על היתרו של רבי ינאי.²⁷

הרחבת ההיתר של החזון איש לחרוש בשמיטה מחשש לתפיסת קרקעות ע"י הערבים, ניתן בשנת תש"ה לסבי יוסף אוירבך ממקימי קיבוץ 'חפץ חיים', אז היה חשש של השתלטות הערבים על שטחי הקיבוץ. סבי נסע לבני-ברק אל החזון איש, שהתיר לו לחרוש לשם תפיסת הקרקעות ובתנאי שלא יזרעו לאחר-מכן.²⁸

נמצאנו למדים שאמנם פעולת החרישה לא נזכרה בתורה באיסורי השמיטה, אך הפוסקים החמירו בה משום שהיא עבודה חקלאית בגוף הקרקע, אבל כאשר מדובר היה בצורך ממשי לשמירת אדמות המדינה, הם התירו את החרישה במגבלות הלכתיות שונות.

בשנת תש"מ פנו מטעם 'מנהל מדרשת ארץ-ישראל' באלון-מורה לרב שלמה גורן בשאלה אם מותר לבצע עבודות גינון בשמיטה? הרב גורן התיר לעשות פעולות שלא ניתן לעשותן בשינוי ואי-אפשר לוותר עליהן, אך כל זה לאחר 'היתר המכירה'. לטענתו: "כיון שכל פעולה התיישבותית, בנין או חקלאות יש בה משום חיזוק הבעלות היהודית ביהודה ושומרון... יש חשיבות רבה לעבודת האדמה לכל מטרה שהיא כדי לחזק את הישוב היהודי באזורים אלו... ויש בזה משום כיבוש הארץ וחיזוק קדושתה".²⁹

כשנשוב לאירועי המחאה בנגב בשנת השמיטה תשפ"ב, ייתכן להבחין בין ראשית ימי ההתיישבות טרם קום המדינה לימינו ביחס להיתר נטיעה בשמיטה. בעוד שלפני קום המדינה החשש לתפיסת קרקעות היה ממשי, והעובדות שנקבעו בשטח היו בלתי ניתנות לשינוי עקב היעדר שלטון מדיני, כיום גבולות המדינה ברורים, אדמות המדינה בבעלותה ויש לשלטון אמצעים שונים ומגוונים להגן עליהן. רק אם יוכח לנוכח שהפתרון היחידי לשמירת האדמות הם החרישה והנטיעה, יש לשקול את ההיתר לפעולות אלו בסייגים ובמגבלות של הפוסקים.

²⁶ שו"ת משפט כהן (סימן עד). השו" : אגרות הראי"ה (ח"א אגרות רס-רסד).

²⁷ תשובות וכתבים ממרן החזון-איש (זרעים סימן לג). ראו : חיים שלם ('שנת השמיטה הראשונה של ישובי פא"י בארץ ישראל', המעין 231 עמוד 356-368); משה אריאל פוס (מכתב לא ידוע של החזון-איש בדבר היתר מלאכה בשמיטה תרצ"ח), המעין 234 עמוד 6-16; 'תשובת הגר"א קוטלר זצ"ל בעניין השמיטה ביישוב מחנה ישראל', המעין 238 עמוד 4-7).

²⁸ לדוגמה נוספת, ראו : שו"ת באהלה של תורה (ח"ג סימן יז).

²⁹ תורת הארץ (עמוד סו-סט). ראו גם : תורת הארץ (עמוד קסד ; עמוד קסז אות ז ; עמוד קצה).